

اللَّهُ أَحْمَدُ



دانشگاه اراک

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

کارشناسی ارشد الهیات

**عنوان پایان نامه**

پژوهشی در محکم و متشابه قرآن با نگاهی تطبیقی به دیدگاه علامه طباطبایی و آیت

الله جوادی آملی

پژوهشگر

محبوبه عابدی

استاد راهنما

دکتر کیوان احسانی

استاد مشاور

دکتر علی حسن بگی

شهریور ۱۳۹۲

بسم الله الرحمن الرحيم

عنوان پایان نامه

پژوهشی در محکم و متشابه قرآن با نگاهی تطبیقی به دیدگاه علامه

طباطبایی و آیت الله جوادی آملی

توسط:

محبوبه عابدی

پایان نامه

ارائه شده به مدیریت تحصیلات تکمیلی به عنوان بخشی از فعالیت های تحصیلی

لازم برای اخذ درجه کارشناسی ارشد در رشته الهیات و معارف اسلامی

از

دانشگاه اراک

اراک-ایران

ارزیابی و تصویب شده توسط کمیته پایان نامه با درجه: .....

دکتر کیوان احسانی (استاد راهنما)

دکتر علی حسن بگی (استاد مشاور)

دکتر محمد رضا قاسمی (استاد داور)



شهریور ۱۳۹۲

تقدیم به:

روح پاک و ملکوتی پدر بزرگوار و عزیزم که در طول حیات کوتاهش بهواره بر قصور و درشتی من، قلم عفو کشیده و کریمانه از کنار غفلت هایم گذشت.

,

مادرم که هنوز هم به نگاه مهربان و محبت آمیزش محتاجم و اضطراب آزمون های سخت زندگی ام در پناه دعای خیرش بدل به اطمینان و آرامش گشته اند.

,

همسر مهربانم به پاس قدردانی از زحماتش که صبر و تحمل و کمک های بی دینش بزرگترین انگیزه و مشوق برای تحصیل من بوده است.

,

فرزند عزیزم نازنین زهرا که با صبوری حضور کم رنگ مادر را تحمل کرده است. امیدوارم کم کاری مادر را در حق خود ببخشد.

,

برادران و خواهر عزیزم که دلشاد از شادیشان و دلگرم از دیدار وجودشان، هستم.

سپاس و تشکر؛

از خداوند منان که لطف بی دریغش را بر بنده حقیر ارزانی داشت که اگر عنایت خالق من بر من نبود هرگز  
قادر به پشت سر گذاشتن این دوره و نگاشتن این پژوهش نبودم.

و

از همه اساتید بزرگوار گروه الهیات دانشگاه اراک که در دوران تحصیلات دانشگاهی از محضر مبارک آنها علم ها  
آموخته ام. همچنین از اساتید گران قدری که در نگارش این پایان نامه از اندیشه ها و راهنمایی های آنها  
کمال بهره را برده ام؛ خصوصا از سرکار خانم دکتر احسانی و جناب آقای دکتر حسن کبی، صمیمانه ترین  
سپاس را دارم و از درگاه خداوند سلامت، سعادت و بهروزی برایشان آرزو مندم.

## چکیده

پژوهش حاضر به بررسی موضوع محکم و متشابه در قرآن با نگاهی تطبیقی به دیدگاه های دو عالم بزرگوار علامه طباطبایی و آیت الله جوادی آملی می پردازد.

بحث در آیات محکم و متشابه و شناخت این آیات و فهم صحیح متشابهات، از موضوعات بسیار مهم و اثرگذار در حوزه دانش های قرآنی و تفسیر است؛ چون فهم نادرست آیات متشابه باعث به وجود آمدن فرقه ها و مذاهب فاسدی مانند مجسمه، مجبره و ... شده است.

تحقیق حاضر در پنج فصل تنظیم شده است. سیر حرکتی ما در این پژوهش بدین شرح است: فصل اول شامل کلیات پژوهش نظیر مقدمه، بیان مسئله، پیشینه بحث، اهمیت موضوع، اهداف کلی و جزئی و سوالات تحقیق و ابزار گردآوری مطالب است.

فصل دوم، بحث در مورد مفهوم شناسی محکم و متشابه است که در دو بخش نگاشته شده است: در مبحث اول به معنا شناسی دو واژه محکم و متشابه پرداخته شده و نظرات مفسران مختلف مطرح شده است، و سپس در مورد واژه امّ الکتاب توضیحاتی از دیدگاه مفسران آورده و در مبحث دوم دیدگاه علامه طباطبایی و آیت الله جوادی در مورد محکم و متشابه ذکر شده است.

فصل سوم به بررسی تأویل از قبیل معنا و کاربرد آن و تمایز تأویل با تفسیر پرداخته است و در ادامه، این بحث مطرح شده که آیا تأویل مختص خداوند است یا کسانی دیگر نیز می توانند به تأویل قرآن آگاه گردند و بحث در مورد این که چه کسانی می توانند عالم به تأویل قرآن باشند، پرداخته شده است. و نظرات مفسران قرآنی در خصوص عاطفه یا مستأنفه بودن او.

در فصل چهارم رمز گشایی از راز وجود آیات متشابه بیان می شود که در دو بخش تنظیم شده است. مبحث اول شامل بحث هایی در خصوص علل، زمینه ها، حکمت ها و آثار تشابه است و مبحث دوم نظرات علامه طباطبایی و آیت الله جوادی در این مورد مطرح شده است.

فصل پنجم شامل نتیجه گیری از کل مطالب مذکور در این پژوهش است.

کلید واژه ها: محکم، متشابه، تأویل.

|   |      |
|---|------|
| فهرست مطالب                                     | صفحه |
| فصل اول: کلیات                                  | ۱    |
| مقدمه   | ۲    |
| بیان مسئله                                      | ۳    |
| پیشینه بحث                                      | ۴    |
| اهمیت موضوع                                     | ۵    |
| هدف کلی   | ۶    |
| اهداف جزئی                                      | ۶    |
| سؤالات تحقیق                                    | ۷    |
| ابزار و روشهای گردآوری اطلاعات                  | ۷    |
| فصل دوم: مفهوم شناسی محکم و متشابه              | ۸    |
| مبحث اول: واژه شناسی محکم و متشابه              | ۹    |
| بررسی لغوی واژه محکم                            | ۱۰   |
| بررسی لغوی واژه متشابه                          | ۱۱   |
| انواع تشابه                                     | ۱۵   |
| کاربرد قرآنی محکم و متشابه                      | ۱۶   |
| محکم و متشابه در روایات                         | ۱۸   |
| سخنان منقول از پیامبر (ص) در مورد محکم و متشابه | ۱۹   |
| سخنان منقول از ائمه (ع) در مورد محکم و متشابه   | ۱۹   |
| تأملی در روایات                                 | ۲۱   |
| محکم و متشابه در اصطلاح عالمان                  | ۲۲   |
| سخنان معاصران در مورد محکم و متشابه             | ۲۶   |

|    |  |
|----|--|
| ۲۹ | ..... نظر آیت الله معرفت                               |
| ۳۱ | ..... معیارهای شناخت آیات محکم                         |
| ۳۲ | ..... نقش و جایگاه محکّمات به مثابه امّ الكتاب         |
| ۳۳ | ..... واژه شناسی امّ و کتاب                            |
| ۳۵ | ..... وجوه معنایی امّ الكتاب                           |
| ۳۵ | ..... مرجعیت محکّمات                                   |
| ۳۸ | ..... جامعیت محکّمات                                   |
| ۳۸ | ..... راز تعبیر به امّ نه امّهات                       |
| ۴۰ | ..... مبحث دوم: دیدگاه علامه طباطبایی و آیت الله جوادی |
| ۴۴ | ..... نقل اقوال مختلف درباره محکم و متشابه             |
| ۴۹ | ..... پیروی از متشابه منشأ بدعت و انحراف               |
| ۵۰ | ..... نتیجه گیری فصل                                   |
| ۵۲ | ..... فصل سوم: تأویل                                   |
| ۵۳ | ..... معنا شناسی تأویل                                 |
| ۵۳ | ..... بررسی لغوی واژه تأویل                            |
| ۵۴ | ..... تأویل در اصطلاح                                  |
| ۶۳ | ..... تأویل به مثابه نوعی تفسیر و شرح معنا             |
| ۶۴ | ..... تأویل به معنای واقعیات و مصادیق خارجی آیات       |
| ۶۵ | ..... تأویل به عنوان حقایق و رموز پنهان آیات           |
| ۶۶ | ..... تأویل در قرآن                                    |
| ۶۶ | ..... تحلیلی از کاربردهای قرآنی                        |
| ۶۶ | ..... تأویل کلام و قول ناظر به قرآن                    |



|     |  |
|-----|--|
| ۶۸  | .....تأویل فعل   |
| ۷۰  | .....تأویل رؤیا  |
| ۷۱  | .....تأویل در روایات                                   |
| ۷۲  | .....روایات حاکی از جایگاه و نقش تأویل                 |
| ۷۵  | .....روایات ناظر به معنای تأویل                        |
| ۷۸  | .....تمایز تأویل با تفسیر                              |
| ۸۱  | .....آیا تأویل مختص خداوند است؟                        |
| ۸۶  | .....عالمان به تأویل چه کسانی اند؟                     |
| ۸۶  | .....راسخان در علم چه کسانی اند؟                       |
| ۸۸  | .....عملکرد راسخان در علم                              |
| ۸۹  | .....مرجع ضمیر تأویله                                  |
| ۹۱  | .....(واو) عطف یا استیناف                              |
| ۹۳  | .....رای علامه طباطبایی و آیت الله جوادی در مورد (واو) |
| ۹۶  | .....نتیجه گیری فصل                                    |
| ۹۸  | .....فصل چهارم: رمز گشایی از راز ورود آیات متشابه      |
| ۹۹  | .....مبحث اول: علل، زمینه ها، حکمت ها و آثار متشابه    |
| ۱۰۶ | .....فعالیت عقلانی                                     |
| ۱۰۶ | .....محدودیت الفاظ و عبارات دنیایی                     |
| ۱۰۷ | .....نیاز مردم به پیغمبر(ص) و ائمه                     |
| ۱۰۷ | .....جذب مخالفان                                       |
| ۱۰۸ | .....اختبار و آزمایش مؤمنان                            |
| ۱۰۹ | .....رسیدن به علوم در سایه تشابهات                     |

|     |   |
|-----|---|
| ۱۰۹ | وجود متشابهات سبب اجر بیشتر بندگان        |
| ۱۱۱ | علل و زمینه های تشابه                     |
| ۱۱۱ | علل و زمینه های متنی                      |
| ۱۱۲ | قصور لفظ از تحمل معانی متعالی             |
| ۱۱۳ | ذو وجوه بودن لفظ                          |
| ۱۱۳ | تدریجی بودن نزول آیات                     |
| ۱۱۴ | زبان قوم و تنوع صنایع ادبی در قرآن        |
| ۱۱۴ | علل و زمینه های معرفتی                    |
| ۱۱۴ | قصور ادراکی مخاطبان                       |
| ۱۱۵ | زاویه دید مفسر                            |
| ۱۱۵ | علل و زمینه های تاریخی                    |
| ۱۱۶ | علل و زمینه های روانی                     |
| ۱۱۷ | حکمت ها و آثار تشابه                      |
| ۱۱۸ | حکمت ها و آثار تشابه در مستأثرات علم الهی |
| ۱۱۸ | لطف الهی و                                |
| ۱۱۸ | آزمایش ایمان به غیب                       |
| ۱۱۹ | به خضوع کشاندن انسان                      |
| ۱۲۰ | حکمت های تشابه در متشابهات قابل حل        |
| ۱۲۲ | مبحث دوم: دیدگاه علامه و آیت الله جوادی   |
| ۱۲۹ | نتیجه گیری فصل                            |
| ۱۳۰ | <b>فصل پنجم: نتیجه گیری</b>               |
| ۱۳۵ | منابع و مأخذ                              |

# فصل اول

## کلیات

## ۱. مقدمه

قرآن کریم کلمات الهی است که بر نبی اکرم(ص) از طریق وحی برای فهم عموم مردم نازل شده است و تعالیم آن عمومی است، اما عمومی بودن قرآن بدین معنا نیست که همه افراد به طور یکسان از آن بهره مند می شوند، بلکه معارف آن دارای مراتبی است که هر فرد به میزان استعداد و ظرفیت خود از آن بهره می گیرد.

حوزه فهم قرآن به دلیل آنکه به مقاصد الهی و مدلول های آیات آسمانی مربوط و معطوف است، حوزه ای بس خطیر و مهم به شمار می آید؛ با این حال رسالت قرآن عام و هدایت آن فراگیر است و خود قرآن بارها از آسانی و میسر بودن ارتباط با آن سخن گفته و راه جویندگان دانش قرآنی را باز گذاشته است. در این میان باید اذعان کرد که همه آیات از سطح یکسانی در رساندن مفهوم خود برخوردار نیستند.

قرآن کریم برای القای معانی عالی، روشی درپیش گرفته که هم عوام و هم خواص از آن بهره می گیرند.

قلمرو مطالب قرآن، از صفات جلال و جمال الهی و دانش احوال و شوون غیبی عالم هستی تا علوم و آگاهی های مرتبط با انسان و جهان و احوال انبیا و امم و اقوام را شامل است و از این بین، هر چند فهم آیات ناظر به قسم اخیر چندان دشوار نباشد، در قسم نخست بی شک عواملی به سوء فهم و ناتوانی درک مراد صحیح قرآن دامن می زنند که از میان آنها، نامتجانس بودن واقعیات مورد نظر این آیات با مفاهیم و واژگان رایج در عرف انسانی عامل اصلی به شمار می رود. اما باید ایمان داشت که همین مفاهیم و واژگان، کمک به فهم آن حقایق کرده است. از سوی دیگر، این کاربرد برای فهم و درک انسانی زمینه ساز کژفهمی های فراوان شده و در طول تاریخ مورد کشمکش های فراوان بوده است. اگر

نگوییم حوزه متشابهات قرآن معطوف به این قسم از آیات است، دست کم مهمترین حوزه متشابهات که در طول تاریخ مایه نزاع و فتنه های فراوان شده، همین قسم به نظر می رسد.

دانش " محکم و متشابه " که ناظر به مسئله فوق است، دانشی است که از دل تأملات و تحقیقات قرآنی، روایی و کلامی پژوهشگران اسلامی، و به طور عمده در حاشیه آیه ۷/ آل عمران، برآمده و در صدر مباحث علوم قرآنی نشسته است، به گونه ای که موضوعات فروع آن را در جای جای حوزه تفسیر قرآن می توان ردیابی کرد.

اهمیت این بحث تا آنجاست که به راحتی می توان مشرب و مکتب فکری هر مفسری را از آنچه در ذیل آیه فوق آورده، دریافت.

شاید نتوان موضوعی از موضوعات علوم قرآنی را یافت که چون این موضوع در گستره وسیعی از قرآن اثر گذار بوده و دغدغه خاطر مفسران و قرآن پژوهان باشد.

بنابراین، شناخت آیات محکم و متشابه و چگونگی فهم متشابهات، یکی از موضوعات و مسائل بسیار مهم، دامنه دار و اثر گذار در حوزه دانش های قرآنی و تفسیر قرآن است.

## ۲. بیان مسئله

آشنایی با محکم و متشابه در قرآن دارای چنان اهمیت و ارزشی است که هر مفسر قرآن کریم در جای جای این کتاب الهی، توجه به آن را برای خود لازم دانسته و غفلت از آن را موجب پیدایش انحراف در تفسیر قرآن می داند. قرآن به عنوان يك مجموعه به هم پیوسته و يك دست - که به تصریح خود هیچگونه اختلاف و ناهماهنگی در آیاتش وجود ندارد- به دو بخش محکم و متشابه تقسیم می گردد. بعضی از آیات، آیات مادر، اساسی و مرجع هستند و بخشی دیگر نیازمند ارجاع به دسته اول. از این روست که نظر استقلالی به آیات دسته دوم در تفسیر قرآن انسان را به کلی از مسیر صحیح فهم قرآن منحرف می سازد و ناخواسته در جهتی مخالف با کتاب خدا قدم برمی دارد.

پیدایش مذاهب منحرفی چون مجسمه یا مجبره یا مَفَوَّضه، بر پایه همین دسته از آیات و بدون ملاحظه آیات محکم بوده است. این امر متأسفانه از صدر اسلام تاکنون ادامه داشته و در هر زمان به اقتضای شرایط زمانی و مکانی، گروهی بوده‌اند که با تمسک به چنین آیاتی بدعت‌آفرینی کرده و آیات نورانی قرآن مجید را دستاویزی برای رسیدن به امیال و هواهای نفسانی خود آن هم در قالب و چهره دینی و قرآنی قرار داده‌اند. شاید به همین جهت است که موضوع محکم و متشابه از دیرباز مورد توجه مفسران و قرآن‌شناسان بوده و آرای گوناگون و مختلف مفسران از صحابه و تابعین و پس از آنان که در این زمینه ابراز شده، شاهدهی بر این امر است.

سرگسترده‌گی بحث درباره محکم و متشابه این است که اولاً صبغه علوم قرآنی آن بیش از جنبه تفسیری آن است و ثانیاً ارایه کامل این مطلب محتاج جامع‌نگری حدود همه جانبه مطلب است. (جوادی آملی، تسنیم، ج ۱۳، ص ۱۰۳).

پژوهش پیش رو در صدد تبیین معنای محکم و متشابه و تأویل قرآن است. و در این پژوهش قصد بر این است که از نظرات دو عالم بزرگوار معاصر علامه طباطبایی و آیت الله جوادی آملی کمال بهره را ببرد تا برای تمام افراد بشر ان شاءالله مفید واقع شود.

### ۳. پیشینه بحث

پیشینه شناسی آثار نگارش یافته در موضوع محکم و متشابه، کاری بس دشوار است؛ زیرا بسیاری از آثاری که تحت عنوان متشابهات یا محکم و متشابه فهرست بندی شده‌اند، از مسئله خاص علوم قرآنی که با عنوان محکم و متشابه یاد می‌شود، متمایزند.

با سیری در فهرستها و کتابنامه‌های مرتبط با این موضوع می‌توان دریافت که عنوان «متشابه» عمدتاً در آثار کهن علوم قرآنی، اعم از متشابهات لفظی و تشابه معنایی است. (اسعدی و طیب حسینی، پژوهشی در محکم و متشابه، ص ۱۱).

مشابهت لفظی درباره آیاتی مطرح است که الفاظ آنها از جهات مختلف با یکدیگر شباهت دارند. در مقابل، تشابه معنایی ناظر به آیاتی است که معانی آنها در معرض شبهه و اشکال است. البته تفکیک متشابه لفظی از متشابه معنایی در مورد آثار کهنی که اکنون در دسترس نیست دشوار و نیازمند شواهدی همچون گرایش علمی مؤلفان و شناخت عصر آنان و نوع شبهات آن روزگار است. (همان، ص ۲۱).

این تفکیک و تمایز، در آثار مشهور علوم قرآنی چون "البرهان فی علوم القرآن" زرکشی و "الاتقان فی علوم القرآن" سیوطی به صراحت مورد تأکید است.

زرکشی نوع پنجم البرهان را به "علم المتشابه" (تشابه لفظی) و نوع سی و هفتم را به "علم محکم و متشابه" (تشابه معنایی) اختصاص داده است. سیوطی نیز نوع شصت و سوم الاتقان را به "الایات المشتبهات" و نوع چهل و سوم را به "محکم و متشابه" اختصاص داده است.

## ۴. اهمیت موضوع

بحث محکم و متشابه یکی از مهمترین مباحث علوم قرآنی و زیر بنایی ترین مباحث تفسیری است که آشنایی با آن در فهم و تفسیر قرآن کریم نقش مستقیم و غیرقابل انکار دارد. از این رو اهمیت این موضوع را از دو جنبه علمی-نظری و تربیتی-عملی می توان مورد توجه قرار داد.

### الف: اهمیت علمی و نظری

مسئله محکم و متشابه آنگاه اهمیتی مضاعف می یابد که مشاهده کنیم دامنه وسیعی در علوم اسلامی داشته و علاوه بر علوم قرآنی و تفسیر، در دانشهای اصول فقه، علوم حدیث و کلام قدیم و جدید نیز مورد توجه بوده است.

مسئله محکم و متشابه از آنجا که به طور مستقیم با حوزه فهم و تفسیر آیات ارتباط دارد، در علم تفسیر مورد توجه جدی است؛ از این رو در شمار مباحث مهم علوم قرآنی قرار می‌گیرد. (اسعدی و طیب حسینی، پژوهشی در محکم و متشابه، ص ۸).

اهمیت حوزه صفات و افعال الهی در قلمرو متشابهات قرآن، مایه اهتمام ویژه متکلمان، حکیمان و عارفان اسلامی در دانش‌های مربوط به این مسئله بوده است؛ چنانکه در مباحث جدید کلامی- که مسئله زبان دین و قرآن جایگاه ویژه‌ای دارد- نیز این مسئله در پیوند با تأویل و مباحث هرمنوتیک، اهمیت خاصی ایفا می‌کند. (سعیدی روشن، تحلیل زبان قرآن، ص ۱۰۸).

### ب: اهمیت تربیتی و عملی

در آیات و روایات اسلامی، اتخاذ موضع صحیح در قبال این موضوع، ملاک راه یافتن به صراط مستقیم و هدایت و خرد مندی شمرده شده است. چنانکه در آیه ۷ / آل عمران سوء برداشت از متشابهات نشانه انحراف و کژدلی معرفی شده است: « فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ... » (اسعدی و طیب حسینی، پژوهشی در محکم و متشابه، ص ۹).

در روایتی منقول از امام رضا (ع) نیز برخورد صحیح با متشابهات و ارجاع آنها به محکمت، نشانه هدایت به صراط مستقیم دانسته شده است:

" مَنْ رَدَّ مُتَشَابِهَ الْقُرْآنِ إِلَىٰ مُحْكَمِهِ هُدًى إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ "؛ ( صدوق، عیون اخبار الرضا (ع) ، ج ۱ ، ص ۲۹۰).

### ۵. هدف کلی

پژوهشی در محکم و متشابه قرآن بانگاهی تطبیقی به دیدگاه علامه طباطبایی و آیت الله جوادی آملی.

### ۶. اهداف جزئی



- ۱- تبیین معنای محکم و متشابه
- ۲- بررسی معنای تأویل و انواع تأویل
- ۳- بیان فلسفه وجود متشابه در قرآن.

## ۷. سوالات تحقیق

- ۱- مراد از محکم و متشابه در قرآن چیست؟ و در بررسی تطبیقی نظرات علامه طباطبایی و آیه الله جوادی پیرامون این موضوع به چه جمع بندی میرسیم؟
- ۲- مراد از تأویل چیست و از مقایسه دیدگاههای علامه طباطبایی و آیه الله جوادی آملی در این مورد چه نتایجی میتوان گرفت؟
- ۳- حکمت وجود متشابهات در قرآن چیست؟

## ۸. ابزار روش های گرد آوری اطلاعات

فیش برداری از کتب، مجلات و نوشتارها، نرم افزارها و سایت های تخصصی و جمع آوری و بررسی آنها و کسب نظر اساتید دانشگاهی و حوزوی.

## فصل دوم

مفهوم شناسی محکم و متشابه

## مبحث اول

### ۱. واژه شناسی محکم و متشابه

دو اصطلاح محکم و متشابه بر گرفته از قرآن کریم که از یک سو در آیات متعددی از قرآن به صورت جداگانه و با هم به کار رفته اند و از دیگر سو، به عنوان مصطلحی علوم قرآنی و تفسیری، در دانش هایی چند از جمله علوم قرآنی و تفسیر، اصول فقه و ... کاربردی شایع دارند؛ بر همین اساس، پیش از هر چیز باید دو مصطلح محکم و متشابه معناشناسی شوند.

به رغم مباحث گسترده در مورد محکم و متشابه در منابع تفسیری و علوم قرآنی، نه تنها دانشمندان بر مفهوم اصطلاحی محکم و متشابه همداستان نیستند، بلکه حتی در محکم بودن آیه هفتم سوره آل عمران نیز تردید روا داشته اند و حتی برخی آن را نیز از متشابهات دانسته اند. (نک: خرمشاهی، بهاء الدین، قرآن شناخت، ص ۸۲).

به باور آیت الله معرفت و با توجه به تعریف ایشان از محکم و متشابه، در مجموع ۶۲۳۶ آیه قرآن تنها حدود ۲۰۰ آیه آن متشابه است که نسبت آن به مجموع آیات بسیار اندک است. ( معرفت، التمهید، ص ۱۴ ).

از آنجا که در شناخت مفاهیمی از این دست، هم پشتوانه لغوی و معنای آنها در ذهنیت عرب اصیل اهمیت دارد و هم مفهوم آنها در فرهنگ دینی، و هم نوع نگرش عالمان اسلامی از اهمیت ویژه ای برخوردار است، مباحث زیر را در چهار بخش دنبال می کنیم؛

۱. بررسی لغوی

۲. کاربرد قرآنی

۳. کاربرد روایی

۴. اصطلاح علمی

## ۱-۱. بررسی لغوی واژه " محکم "

خلیل بن احمد فراهیدی (۱۷۵هـ) در العین - کهن ترین کتاب لغت که در روزگاری نزدیک به عصر نزول نگارش یافته - می نویسد: " أَحْكَمُ فَلَانٌ عَنِّي كَذَا، أَيْ مَنَعَهُ؛ فَلَانِي أَنْ رَأَى مَنْ بَازَ دَاثَتْ " و " إِسْتَحْكَمُ الْأَمْرُ أَيْ وَثِقَ؛ أَنْ أَمْرٌ مُحْكَمٌ وَاسْتَوَارَ شَدَّ ". ( خلیل بن احمد، العین، ج ۱، ص ۴۱۱ ).

در این بیان " إحكام " به معنای منع و باز داشتن شمرده شده و امر مستحکم نیز به معنای امر استوار شد، دانسته شده است.

احمد بن فارس نیز (۳۹۵هـ) ریشه اصلی این واژه را به همان معنای "منع" می داند و واژه "حکم" را به معنای منع از ظلم، نخستین کاربرد آن می شمارد و معتقد است که "محکم" اسم مفعول از باب افعال و از ماده "حکم" گرفته شده به معنای "منع" است و این معنا در تمامی موارد استعمال این کلمه اعم از مجرد یا مزید آن جاری است. لذا حَكَمَ (با فتحه عین الفعل) به معنای جلوگیری کردن و مانع شدن است. حاکم را از آن جهت حاکم گویند که از ظلم منع می کند. به آهنی هم که در لگام اسب است، "حَكَمَةٌ" گفته اند، زیرا اسب را از سرپیچی منع می کند. بنا براین محکم یعنی قوی، غیر قابل نفوذ و غیر منفعل. حکمت را نیز از آن روی حکمت نامیده اند که انسان را از چیزهایی که ارتکاب آن سزاوار نیست باز می دارد و منع می کند. کلام را نیز وقتی محکم گویند که خودش، بدون نیاز به غیر، گویا باشد. (ر.ک: ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج ۲، ص ۹۱؛ راغب اصفهانی، مفردات، ماده حکم).

بنابراین در این ماده نوعی معنای مانعیت و نفوذناپذیری نهفته است. وقتی می‌گوییم: قاضی " حُكْمٌ " کرد؛ یعنی قضیه قبل از حکم او دارای تزلزل بود و پس از حُكْم، حالت ثبات و استحکام به خود گرفت. " مُحْكَمٌ " بودن چیزی بدین معناست که عامل خارجی نمی‌تواند در آن نفوذ نماید. این ویژگی در يك کلام، هنگامی پدید می‌آید که کلام درافاده معنا، هیچ‌گونه